

سفرنامه آنند رام مخلص

علیم اشرف خان*

هند کشوری است که بر استادان خود افتخار می‌کند. قرن دوازدهم هجری/قرن هجدهم میلادی در هند حایز اهمیت است که در این قرن عهد ملوک الطوائفی بوده و به‌همین علت انگلیس‌ها در همین قرن هند را به‌چنگال خود در آوردند. سفرنامه مخلص یکی از سفرنامه‌های معروف این قرن است که نسخه خطی آن در کتابخانه رضا رامپور به‌دست مؤلف نگاشته و مضبوط است. به‌حکم فرمان‌روای رامپور آقای دکتر سید اظهر علی، وقتی سفرنامه مخلص برای تصحیح و تحشیه به‌او سپرده شد، وی رئیس بخش اردو و فارسی و عربی دانشکده سینت استیفن بوده.

سفرنامه مخلص بعد از تصحیح و تحشیه از انتشارات کتابخانه رضا رامپور در سال ۱۹۴۶ میلادی چاپ شده است. آقای دکتر بشیر حسین زیدی تقریظی بر آن نوشته است. دکتر اظهر علی در دیباچه یادآور شده است که پادشاهان تیموری بابر و جهانگیر احوال خود را به‌تحریر درآورده‌اند و برای کسانی که در زمینه سفرنامه و تزک کار می‌کنند، می‌توان سفرنامه مخلص را هم در این ردیف گذاشت. توضیحات جزئی و شرح آن که در این سفرنامه آمده است در کتاب‌های تاریخ پیدا نیست. این کار مستحسن و شایسته مخلص بوده که همه اطلاعات را با شرح و بسط به‌قلم سپرده است. واقعاً کار مخلص فوق‌العاده دارای اهمیت زیادی است.

در سفرنامه مخلص احوال سفر، احوال امرای دربار، نفاق مابین امرای دربار، تنازعات بین افراد و امراء، اغراض شخصی و تساهل موجود است. همین سفرنامه

* دانشیار بخش فارسی دانشگاه دهلی، دهلی.

مخلص است که اسباب تنزل سلطنت تیموریان هند را خاطر نشان ساخته است. سفرنامه مخلص را می‌توان به نام «روزنامه‌چۀ مسافرت» قلمداد کرد. البته در بین مسلمانان ابن بطوطه، اندلسی و حکیم ناصر خسرو افرادی بوده‌اند که احوال اسفار خود را برای ما یادگار گذاشته‌اند.

عهد محمدشاه پادشاه تیموری در اصل، عهد آخرین تیموریان هندی به‌شمار می‌آید. مخلص هم دو سفرنامه نگاشته بود یکی متعلق به سفر او که برای سیزده روز در مقام گره مکتیشور بوده آن را به نام «سفر سیزده روزه گره مکتیشور» نگاشته است. لازم به‌تذکر است که این سفر مخلص به نام «سفرنامه مخلص» است. مخلص این سفرنامه را با حفظ مقام و مراتب نگاشته است و برای حیثیت فوق‌العاده مخدوم خود «وزیرالممالک» را تحسین و تمجید نموده است.

این آخرین لشکرکشی محمد شاه بوده که پادشاه هند در این مهم شرکت نموده بود. بنده به‌سبب طولانی شدن مقاله نمی‌خواهم درباره احوال مخلص، تألیفات او و کارنامه مخلص مفصلاً توضیح بدهم. البته می‌توان گفت که آنند رام مخلص در سال ۱۱۱۱ هجری قمری/۱۶۹۹ میلادی در مقام «سودهره» واقع در سیالکوت، بخشی از ایالت پنجاب زاده شد. اسم پدرش «هردی رام» بود. از لحاظ جثه آنند رام مخلص لحیم و شحیم بوده بدین سبب سروده است:

به‌مزاجم سفر نمی‌سازد گل از شاخ چیده را مانم

مخلص برای عارف معروف چشتیه مدفون در دهلی، خواجه قطب‌الدین بختیار کاکلی و حضرت نظام‌الدین اولیا عقیدت و احترام خاصی قائل بوده و می‌توان مسلک مخلص را در بیت زیر توضیح نمود:

هرگز مگو که کعبه ز بتخانه خوش‌تر است هر جا که هست جلوۀ جانانه خوش‌تر است

آنند رام مخلص با حضرت میرزا عبدالقادر بیدل و مؤلف سراج‌اللغت، سراج‌الدین علی خان آرزو، روابط صمیمی داشته و آن‌ها را استاد خود گفته است. می‌توان آنند رام مخلص را اسم با مسمی نگاشت به‌دلیلی که در روزمره واقعاً مخلص یا با کمال میل و اخلاص رفتار کرده بود.

آند رام مخلص با آن‌هایی که مقابل و مخالف او بودند، راه و رسمی خاص داشت، بدین سبب یکی از شاعران معاصر مخلص به نام قزلباش خان متخلص به امید به منزل مخلص رفت و آمد داشت. آند رام مخلص برگ تنبول (پان) می‌خورد و قلیان می‌کشید او در جوانی عادت داشت که با دوستان در قهوه‌خانه که نزدیک قلعه سرخ واقع در بازار چاندنی چوک کنونی در دهلی کهنه بود، می‌رفت.

البته مخلص می‌را دوست نداشت و به جای می‌قهوه می‌خورد و درباره توصیف قهوه رباعی سروده است:

هرچند شراب انبساط افزاید آخر به فساد و فتنه می‌آراید
میلیم به قهوه زین جهت هست کزان بوی جگر برشته‌ای می‌آید

طبق اطلاع خود مخلص که در تألیف او «بدائع وقائع» مذکور است، در ماه رمضان ۱۱۵۳ هجری قمری/۱۷۴۰ میلادی مخلص را لقب «رأی رأیان» اعطا شده بود. مخلص علم دوست بود و در کتابخانه شخصی خود کتاب‌هایی مثل «مآثر رحیمی»، «دیوان سالک قزوینی» و «ضرب الامثال قزوینی» را داشت.

آند رام مخلص صاحب تصانیف زیادی است که می‌توان آن را مختصراً نام برد:

۱. گلدسته اسرار	۲. بدائع وقائع
۳. مرآت اصطلاحات	۴. سفرنامه
۵. رقعات مخلص	۶. چمنستان
۷. هنگامه عشق	۸. کارنامه عشق
۹. پری‌خانه	۱۰. مرقع تصویر
۱۱. دیوان	۱۲. رباعیات

روزنامه‌چۀ احوال بیاض (اشعار منتخب)

درباره سفرنامه مخلص باید گفته شود که اهمیّت و ارزش این سفرنامه بدین لحاظ است که خود مصنف آن را نگاشته است و این نسخه به خط مؤلف در کتابخانه رضا رامپور دارای دو عکس بود، هر دو بهترین نمونه مصوری مینیاتوری آن زمان محسوب می‌شد، ولی متأسفانه یکی از این مصوری‌ها را که شبیه محمد شاه پادشاه تیموری هند بوده، سارق از آن نسخه خطی سرقت کرده است و مصوری دوم متعلق به «خیمه‌گاه» است

که هنوز در نسخه خطی وجود دارد. این نسخه دارای ۶۱ صفحه، هر صفحه دارای ۱۱ سطر و خط این نسخه نستعلیق آمیخته به شفیعا است.

حالا برمی گردیم به اصل قضیه که تصحیح استاد دکتر اظهر علی چطور است و دارای چه امتیازات و ابتکارات است. اگر سفرنامه

در سفرنامه مخلص احوال سفر، احوال امرای دربار، نفاق مابین امرای دربار، تنازعات بین افراد و امراء، اغراض شخصی و تساهل موجود است. همین سفرنامه مخلص است که اسباب تنزل سلطنت تیموریان هند را خاطر نشان ساخته است.

مخلص را بررسی کنیم به راحتی می توانیم نتیجه گیری کنیم که یک مصحح و محشی اگر بیش از متن، حواشی و مقدمه و نقد و بررسی کند که در مورد سفرنامه همین شده است و مختصات سفرنامه مخلص را می توان به شرح زیر توضیح کرد:

۱. متن فارسی: ۱۰۸ صفحه
 ۲. مقدمه نقد و بررسی: ۱۴۰ صفحه
 ۳. برای توضیحات و شرح: ۲۳ نسخه خطی به کار برده شده است.
 ۴. برای تشریح و توضیح و اضافات: ۳۲ کتاب چاپی به کار برده شده است.
 ۵. علاوه بر این همه صفحات متن فارسی دارای دست کم ۲ پاورقی یا ۶ پاورقی می باشد.
 ۶. هیچ صفحه بدون پاورقی وجود ندارد.
 ۷. بعد از تکمیل متن فهرست اشخاص، فهرست مقامات و دریاها نیز در آخر کتاب وجود دارد که اکثر تذکره ها و کتاب های تاریخی که بیشتر در شکل نسخ خطی است و دارای فهرست مطبوعات هم هست. در آخر صحت نامه مقدمه و متن فارسی هم مذکور شده است.
- یکی از عمده ترین خصائص تصحیح استاد اظهر علی اطلاعات ایشان در باب تاریخ هند، اختلاف در توضیحات مصنف در نام های کسان و توضیحات و حواشی و تعلیقات که در این متن آمده است حقیقتاً اهمیت و ارزش کتاب را بالا می برد و دال بر تصحیح استاد اظهر علی است.

بر یک محقق، مصحح و ناقد لازم می‌آید که اطلاعات در زمینه‌های مختلف داشته باشد، اگر کسی می‌خواهد با مصنف و تألیف او انصاف کند، باید بداند که این تألیف به چه علت به دنیا آمده است. مصنف کی بوده است؟ چرا این کتاب را تصحیح می‌کند و احتیاجات یک تصحیح چیست و بدون شک مصحح ما ازین قبیل سؤالات و پرسش‌ها را قبلاً پاسخ فراهم آورده بود و بعداً به تصحیح دست‌زده بود. این هم شایسته ذکر است که مصحح ما متن را به فارسی تصحیح نموده است، ولی برای آرای مافی‌الضمیر خود از زبان اردو استفاده کرده است. حتماً مصحح این کار را دانسته انجام داده است و علت هم داشته که بیشتر به افراد مختلف عرضه شد، اگر مقدمه، نقد، بررسی، تعلیقات، پاورقی و توضیحات به زبان فارسی نوشته می‌شد. تنها مورد استفاده فارسی‌دانان هند بود، ولی علتی که این همه اطلاعات برای کسانی آورده است که در زبان‌های اردو کار می‌کنند و افرادی که متعلق به تاریخ هستند می‌توانند به راحتی از این اطلاعات بهره ببرند.

در ضمن سبک سفرنامه می‌توان گفت که از زمان جلال‌الدین محمد اکبر شاه، ابوالفضل یک روش و سبک خاصی در آیین اکبری به کار برده بود. ابوالفضل در «آیین اکبری» واژه‌های هندی را با واژه‌های فارسی مخلوط کرده است و با این آمیزه اصطلاحات خاصی را وضع نموده بود، ولی تا زمان آند رام مخلص همین سبک در هند رایج بوده و مخلص هم از این سبک استفاده کرده است، ولی در بعضی جاها وقتی مخلص دو واژه‌ها را مخلوط می‌کند برای کسانی که فارسی بلد هستند و آشنایی با واژه‌هایی هندی ندارند. برای آن‌ها درک این مطلب سخت و دشوار به نظر می‌آید، به‌طور مثال اصطلاحات زیر را می‌توان در این ردیف جا داد:

بهنگی پکوان، چکهره مودی خانه، بهلبانان توپخانه، کوتهی گلی، اکهاره سناسیان، امرائی انبه، ترکاری کريله و سالن گولر و غیره.

اینها اصطلاحاتی هستند که مخلص در واژه‌های هندی، اضافه فارسی را به کار برده است که برای فارسی‌زبانان نافهم، سخت پیچیده و دشوار است.

همچنین مخلص واژه‌های هندی و فارسی را باهم آمیزش داده نوشته است:

پلنگ از خانه، بهرته بادنجان، سالن کلچه میده، چارپایی چوب، وقفه یک گهری، بهنگی توشه، چهپر بندئ درست و گور (شیرینی درست شده بانی شکر) خشک.

اصلاً این سبک و روش از زمان امیر خسرو دهلوی رایج بوده است. مثلاً: چوتره چونه (چبوتره گچ) و بیره پان (برگ تنبول) و غیره گاهی اوقات در متن فارسی مخلص اشتباه کرده است و استاد اظهر علی آن را بررسی نموده، نوشته است ازین قبیل:

ربیع الاولی (به جای ربیع الاول) فسد (به جای فصد) و غیره و علت هم دارد. مخلص همه وقت مصروف در کارهای گوناگون بوده است و ممکن است که در نظر داشته که بعداً اینها را تجدید نظر کند، ولی وقت و فرصت آن به دست نرسیده بود در نسخه مؤلف جاهایی دارد که او اصلاح نموده بود. مخلص در سفرنامه چندین جا جمله‌های را به کار برده است که اشتباهات دارد یا چیزی در این کم دارد، برای مثال می‌توان گفت:

”برای خوردن پخت نشد“ یعنی اینجا هرچه چیز برای خوردن پخته نشده است معلوم نیست یعنی «طعام نپختند» یا «به مزه تمام خوردم». اینجا سؤال این است که «به مزه می‌خورند» یا «به رغبت» یا بارش شروع گردید. مخلص می‌خواسته بود بنویسد: ”باران باریدن گرفت“ یا ”نقاره کنان“ به جای نقاره زنان و... اکثر جاها مخلص ”خورد“ را به جای «خرد» به کار برده است که برای یک شاعر و صاحب طرز ادیب کار مستحسن نیست.

نیز مخلص ”عمده‌های دولت“ را به جای «معتبرین دولت» یا برای «امرای دولت» استفاده کرده است. در عهد اکبری «برگزیده‌ها» در ضمن مترادفات آمده است، ولی در عهد جهانگیر، شاهجهان و اورنگ‌زیب همین اصطلاح به کار برده شده است. در «مرآت‌الاحوال جهان‌نما» آمده است:

”دیگری بسیاری از عمده‌ها به عطای خلاع فاخره و خنجر ممتاز گشتند.“

استاد اظهر علی تحت عنوان «یکی از شخصیت معروف سفرنامه: نواب سید علی محمد خان بهادر» استاد حدوداً ۳۶ صفحه توضیحات برای این عنوان صرف کرده است که نواب سید علی محمد خان بهادر را داوود خان از جنگل گرفته بود، وقتی بعد از مرگ مادر او پیش او نشسته آه و زاری می‌کرد و سنش حدوداً دو سال بود. بعداً همین نواب بود که سلسله نوابان رامپور را تأسیس نموده بود.

یکی از کار مهم و شایسته تذکر تصحیح سفرنامه مخلص همین است که اصطلاحات مخصوص که متعلق به این سفرنامه است همه آن را استاد اظهر علی مفصلاً با توضیحات و مآخذ ذکر نموده است که یکی از کارهای مستند و معتبر به دست استاد اظهر علی در تصحیح سفرنامه انجام داده شده است.

اینجا اصطلاحات مخصوص را ذکر می‌کنم که دارای اهمیت می‌باشد که حاوی ۳۴ صفحه است و توضیحات و تعلیقات این‌ها را با کتاب‌های مستند و مآخذهای معتبر کشف نموده است. مثلاً:

۱. مثل	۲. توپ‌خانه جنسی
۳. منگباشی، مینگباشی	۴. جزائر
۵. دهلیت	۶. بکسریه
۷. بان، تیر	۸. کھی
۹. بهیر	

همچنین به عنوان «معلومات مفیده» استاد اظهر علی اطلاعات و توضیحات در زمینه معلومات مفیده مندرج کرده است، مثلاً:

۱. انبه	۲. تخت روان
۳. تنباکو	۴. تنخواه یا تن فائده
۵. خانسامان	۶. خلعت
۷. ته نشان	۸. گلابار
۹. دارائی	۱۰. سالگره
۱۱. سنبهل	۱۲. سوت
۱۳. ستی	۱۴. عرضداشت
۱۵. القاب مستطاب	۱۶. نواب نظام‌الدوله بهادر ناصر جنگ شهید
۱۷. غراب و جهاز نواره	۱۸. کارخانجات
۱۹. نول رأی نائب نظامت	۲۰. پساول یا میرتوزک
۲۱. حسن پور	۲۲. شجره شهاب‌الدین خان کوته بابا
۲۳. محمد امین خان اعتمادالدوله	

حق این است که تا وقتی که «اصطلاحات مخصوص» و «معلومات مفیده» هر عنوان را با توضیحات استاد اظهر علی درک نمی‌کنیم. نمی‌توانیم کار تحقیق و توضیح و تعلیق و استفاده از مآخذ و منابع استاد اظهر علی را مورد استحسان و ستائش قرار دهیم.

آند رام مخلص با حضرت میرزا عبدالقادر بیدل و مؤلف سراج اللغت، سراج الدین علی خان آرزو، روابط صمیمی داشته و آنها را استاد خود گفته است.

به‌طور مثال یکی از کارهای عمده و تحقیقاتی برای درک روش پژوهش استاد اظهر علی لازم است که از «اصطلاحات مخصوص» و از «معلومات مفیده» دو مطلب را نقل کنیم. در ضمن «اصطلاحات مخصوص» اصطلاح «بکسریه» آمده است و استاد اظهر علی بر آن افزوده است:

«کسانی که ساکنین بکسر باشد و این بکسر بخشی از ایالت بیهار و شهر معروف است. افرادی از اینجا مستخدم امرا و ملازمان دولت بودند و اکثر از آنها در ارتش بودند. این افراد دلیر و شجاع هستند و اکثر شان ابن‌الوقت بودند که بنا به‌احتیاجات خود از یک ارتش به‌ارتش دیگر می‌رفتند. آنها خودشان حامل قیادت نبودند. مقلد بودند و شیوه آنها تقلید بود»^۱.

در تاریخ دکن، تألیف مولوی نجم‌الغنی خان صفحه ۱۱۰ دارد که اینها افراد با ثروت و متمول بودند حتی حامد خان که عمومی نظام‌الملک آصف‌جاه بود، یک‌بار جواهرات بیش از ۳ لک روپیه و اسباب را پیش بکسریه‌ها گرو کرده و پول از آنها قرض گرفته بود^۲.

یکی از اصطلاح از «معلومات مفیده» اینجا به‌طور مثال ذکر می‌گردد، خانسامان:

۱. طباطبایی عظیم‌آبادی، نواب سید غلام حسین بن نواب میر هدایت علی خان طباطبای (م: ۱۲۳۰ هـ/ ۱۸۱۵ م):

سیرالمتأخرین، مطبع نولکشور، لکهنو، ج ۲.

۲. مخلص لاهوری، آند رام (م: ۱۱۶۴ هـ): سفرنامه مخلص، تصحیح و تحشی، دکتر سید اظهر علی، هندوستان پریس، رامپور، ۱۹۴۶ م، ص ۱۱۶.

”در هندوستان میر سامان را گویند و طرفه این است که در سرکار سلاطین هند نام وزیر خرج خانسامان است و در سرکار امرای عظام صاحب این خدمت را میرسامان نامند و در ولایت نام صاحب این خدمت ناظر است“^۱.

خانسامان یکی از هیئت مهم دربارهای امرا، نوآیین و پادشاهان بودند. دیوان متعلق و وابسته به آمدها و خانسامان وابسته به اخراجات بود. در عهد محمد شاه یکی از اهل قلم یار محمد درباره خانسامان چنین نوشته است:

”سامان تحمّلات مطلوبه سلطنت و سرانجام اسباب درخور کارخانجات و وارسیدن بر سررشته ارباب التحاویل و گرفتن کاغذ از داروغگان و مشرفان و واقف گردیدن بر جمع و خرج و تحویل تحویلداران و اطلاع یافتن بر دستور برآورد نرخ و اتباع بیع و راتبه دواب و اضافه و کمی و ناغه [ناقه] و کرایه و اجوره و بازیافت و بازخواست مطالبات از داروغگان و مشرفان و تحویلداران و سایر عمله و فعله و تعیین بیوتات در صوبجات و بازپرس معاملات و استخبار جمع اخراجات و استقای آن به او متعلق است“.

ا. سیاهه اطلاق که در آن چّهتی‌های اجوره و کرایه و اضافه کمی و ناغه و غیره درج می‌شود.

ب. برآورد تمام کارخانجات دستورالعمل کارخانجات از توشکخانه و باورچی‌خانه و غیره ایام عید و سالگره و دیگر اخراجات.

ج. نرخ‌نامه جمیع اجناس مطلوبه کارخانجات، توجیهات و تحویلات و تسلیمات و انعامات و خیرات و امداد و تکلیفات.

د. یادداشت اضافه راتبه و اتباع و مصالحه و اجوره و استعمال.

ه. آوارچه و روزنامهچه از ارباب التحاویل، توجیه شاگرد پیشته و دیگر ماهیانه داران از خواجه‌سرا و چيله و نویسنده‌ها.

و. عرض کارخانجات و موجودات هر کارخانه جمع و خرج تحویلداران کارخانجات.

۱. مخلص لاهوری، آند رام (م: ۱۱۶۴ هـ): مرآت اصطلاح.

باید عرض شود که این همه کارخانجات متعلق به ذات پادشاه بوده اینها با کشور رابطه‌ای نداشت. علاوه بر این کاغذات دوتا دفترچه دیگر هم بوده که آن دفترچه اجناس که بعد از مصرف باقی می‌ماند آن را مندرج می‌کردند و در دفترچه دیگر احکامات شاهی را ثبت می‌نمودند.^۱

آندرام مخلص چنان‌که قبلاً هم گفته شد، یک ادیب صاحب طرز و شاعر فی‌البدیهه بوده برای هر دو ادعا بخشی از سفرنامه اینجا به‌طور شاهد نقل می‌گردد: ”چون آرزو مقرر شده بود که هرگاه ماه طلوع کند، کوچ کرده شود، لهذا، از سرشام راقم سطور و یاران به یک رنگی مشهور بر سر چبوتره صحن خیمه نشسته انتظار طلوع ماه می‌کشیدیم و دوربین شوق بر چشم تمنا مانند نرگس گذاشته جانب آسمان می‌دیدیم. بداهتاً این مصرع بر زبان فقیر گذشت:
ای ماه برآ در انتظاریم

به‌اندک تأمل روبه‌روی یاران غزل موزون شد، چنانچه مرقوم می‌شود. لمصنّفه:

ای سرو، بیا، در انتظاریم	استاده بیا، در انتظاریم
امشب سر بام جلوهای کن	ای ماه، برآ، در انتظاریم
ای گل به‌جواب نامه بنواز	دیر است که ما در انتظاریم
بی‌ابر، قدح نمی‌توان زد	با فیض هوا! در انتظاریم
بی‌روی تو، سیر باغ کفر است	زود آ! به‌خدا، در انتظاریم
ابر و شب و بیم موج، یارب!	فضلی بنما، در انتظاریم
مخلص، سخت پراست از ذوق	دیوان بگشا، در انتظاریم

سخن مختصر، چون شش‌گه‌ری شب گذشته ماه نقاب از چهره برگرفت، برای باربندی گفته شد. چهار‌گه‌ری شب مانده که شتران بار شدند. تهیّه کوچ کرد^۲.
آندرام مخلص در آخر سفرنامه خود تکمیل سفرنامه را چنین متذکره شده است: ”الحمد لله و المنة، امروز که دوازدهم رمضان المبارک سنه یک هزار و یکصد و پنجاه و هشتم هجری و بیست و هشتم جلوس محمد شاهی است و روز

۱. مخلص لاهوری، آندرام (م: ۱۱۶۴ هـ): سفرنامه مخلص، ص ۵-۱۲۴.

۲. همان، ص ۳-۹۲.

یکشنبه این اجزای چند که متضمن احوال سفر بن‌گره است. چهار گه‌ری شب گذشته در ایام آمد آمد زمستان به خط فقیر آند رام مخلص به‌اتمام رسید^۱. نیر بعد از اتمام این سفرنامه، مخلص یک یادداشت متعلق به تولد نبیره خود هم آورده است:

”واضح باد که نهم رمضان المبارک سال یک هزار و یکصد و پنجاه و هشتم هجری و بیست و هشتم جلوس محمد شاهی روز چهارشنبه بیش از طلوع آفتاب یک روز بعد از دسهره به‌خانه نورچشم کامگار رأی فتح سنگه فرزند سعادت‌مند که الهی به‌عمر طبعی رسد، تولد شد. به‌اسم گلاب سنگه موسوم شد و تا سه چهار روز محفل شادی و بزم عشرت در کمال خوبی و زیست انعقاد داشت. از فضل او تعالی و شانه امیدوارم که به‌نورچشم گلاب رأی و کرپارام هم پسر خجسته سیر کرامت کند و سلامتیش دارد. و اتفاق تولد آن نوگل گلشن سعادت چهار روز پیشتر از اتمام این نسخه اتفاق شده“^۲.

در آخر می‌توان نتیجه‌گیری کرد که استاد اظهر علی در سفرنامه مخلص، همه از ابتکارات، مطالعه علم، معلومات و تجربه خود را به‌خرج داده است و این یکی از شاهکارهای تصحیح و تدوین و نقد و بررسی دکتر اظهر علی به‌شمار می‌آید.

۱. مخلص لاهوری، آند رام (م: ۱۱۶۴ ه): سفرنامه مخلص، ص ۱۰۸.

۲. همان ص ۱۰۸.